

Oskar Kanecki

Uniwersytet Pomorski w Słupsku

ORCID: 0000-0001-9025-2970

oskar.kanecki@upsl.edu.pl

<https://doi.org/10.34858/api.3.2024.67>

Litewska szlachta wobec prób reformy III Statutu litewskiego w drugiej połowie XVIII wieku

Zatwierdzając podczas sejmiku koronacyjnego w 1588 roku III Statut litewski, król Zygmunt III Waza zdecydował o jego wejściu w życie 6 stycznia 1589 roku. Data ta stała się początkiem ponad 250-letniej historii kodyfikacji. Przywilej monarszy z 28 stycznia 1588 roku zastrzegał przy tym, że stany miały prawo do dokonywania w jej postanowieniach zmian¹. Pierwsze ich próby podjęto już w XVI wieku. Z biegiem lat liczba zgłaszanych zastrzeżeń wzrastała, a powoływane przez kolejne sejmy komisje do poprawy Statutu nie zawsze kończyły swoje prace sukcesem². Tymczasem pilnej zmiany wymagały przede wszystkim przepisy procesowe³. Problemy związane z przewlekłością postępowań sądowych postawiły zachowawczą z zasady szlachtę przed koniecznością poszukiwania skutecznych metod poprawy sytuacji⁴.

Choć nieefektywność działań zmierzających do reformy III Statutu litewskiego raczej w niewielkim stopniu wynikała z przeszkód proceduralnych, to niejednokrotnie spowalniały one prace nad jego nowelizacją. Niekiedy, przez stosunkowo krótki czas obrad sejmowych, kwestia korektury Statutu musiała ustąpić sprawom bardziej nagłym⁵. Innym razem przyczyn swojej niemocy szlachta upatrywała w nieskuteczności działań posłów usiłujących forsować na sejmach postanowienia zawarte w instrukcjach sejmikowych. Z problemem postanowił w 1758 roku zmierzyć się podkanclerzy litewski Michał Antoni Sapieha, który podniósł w liście

¹ Przywilej króla Jego Mości konfirmacji Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego, Kraków, 28 stycznia 1588 r., [w:] *Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550-1609, vol. 2: 1587-1609, oprac. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 98.

² A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 226-227.

³ J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. 1, Wrocław-Warszawa 1958, s. 289.

⁴ O. Kanecki, *Naruszenia przepisów III Statutu litewskiego w działalności sądów szlacheckich II połowy XVIII wieku*, „Prawo i Więzy”, nr 4 (42), Sopot 2022, s. 566-567.

⁵ *O korekturze Statutu W[ielkiego] Ks[ięstwa] Litewsk[iego]*, 1613 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 3, Petersburg 1859, s. 100.

kierowanym na sejmiki, że „mnóstwo materii w instrukcjach zalecone, zwykle upornie w izbie poselskiej proponowane i utrzymywane, wycieńczywszy czas zbawienny sejmowania, na koniec czcze czyni konsultacje”. Rozwiązaniem miało się okazać określenie zaledwie trzech najważniejszych kwestii, które następnie zostałyby podniesione na forum sejmowym. Jedną z nich było skrócenie długotrwałych procesów sądowych. Autor listu proponował mianowicie, aby sejm wyznaczył komisarzy „do objaśnienia Statutu i uprojektowania niezawodnej administracji sprawiedliwości”⁶. Dość wspomnieć, że nie był to jedyny postulat litewskiej szlachty w drugiej połowie XVIII wieku. W tym czasie podejmowano również znacznie dalej idące inicjatywy.

W 1760 roku szlachta słonimska uchwaliła projekt *Korektury sprawiedliwości ac iudiciorum*, który załączono do instrukcji poselskiej, a następnie miano przedstawić podczas obrad sejmowych. Jerzy Michalski nie wykluczał, że „projektodawcy wyobrażali go sobie jako nowy, a więc czwarty Statut litewski”. Nawet jednak oni wątpili w możliwość jego szybkiego zaakceptowania przez sejm⁷. Treść projektu przywołanego w instrukcji z 1760 roku pozostaje wprawdzie nieznana, jednak zdaniem Sławomira Godka „okoliczności jego powstania budzą [...] nieodparte skojarzenie z [...] zaledwie o dwa lata wcześniejszym dokumentem zatytułowanym *Projekta do korektury sprawiedliwości ac subselliorum* [...]”⁸. Ten jednak z całą pewnością nie był przygotowywany z myślą o zastąpieniu III Statutu litewskiego, gdyż do części jego przepisów się odwoływał, polecając ich dalsze stosowanie⁹. Zgodnie z przewidywaniami żadnej z inicjatyw nie zdołano skutecznie przeprowadzić przez najbliższe posiedzenia sejmku. Jego obrady w latach 1758-1760 zrywano¹⁰.

Do korektury prawa powrócił dopiero sejm konwokacyjny w 1764 roku. Ustanowił on komisję litewską, której celem było usprawnienie procesu. W jej skład weszło dziesięciu przedstawicieli szlachty, w tym dwóch senatorów. Opracowanie projektów powierzono zaś zdaniem Marcina Matuszewicza znanym patronom trybunalskim Jerzemu Jodce i Gedeonowi Jeleńskiemu oraz podkomorzemu grodzieńskiemu Tadeuszowi Jundziłłowi. Rezultaty ich prac miały zostać przedstawione do aprobaty stanów sejmujących podczas kolejnych obrad¹¹. Zajął

⁶ *List podkanclerzego litewskiego Michała Antoniego Sapiehy na sejmiki*, 1758 r., [w:] *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019, s. 117.

⁷ J. Michalski, *Studia nad reformą sądownictwa...*, s. 288.

⁸ S. Godek, *Szlachty słonimskiej projekty reform prawa litewskiego z połowy XVIII wieku (wstęp do zagadnienia)*, „Z Dziejów Prawa”, t. 13 (21), Katowice 2020, s. 127-128.

⁹ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, rkps, f. 16, nr 62, *Projekta do korektury sprawiedliwości ac subselliorum*, 22 sierpnia 1758 r., k. 1v; zauważył to również: S. Godek, *Szlachty słonimskiej projekty...*, s. 129.

¹⁰ S. Godek, *Szlachty słonimskiej projekty...*, s. 130.

¹¹ *Kommissja do korektury*, 1764 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 7, Petersburg 1860, s. 89.

się nimi jeszcze w tym samym roku sejm koronacyjny. Projekt podkomorzego Jundziłła od razu jednak odrzucono. Jak bowiem odnotował uczestniczący w wydarzeniach pamiętnikarz, zaczynał się on od krytyki działalności sejmu konwokacyjnego, propozycje dotyczące procesu sądowego były niezrozumiałe, a przewidywane zaostrenie odpowiedzialności karnej – nieakceptowalne. Stopień rozczarowania projektem musiał być znaczący, gdyż kanclerz wielki litewski Michał Czartoryski nie pozwolił nawet, by autor do końca go odczytał. Ten zaś miał sprowadzić na prezentację swego dzieła dość liczną szlachtę. Wobec uczynionego sobie afrontu Jundziłł, „rozniewawszy się, poszedł i nazajutrz z nikim się nie żegnając, wyjechał z Warszawy”¹². Ostatecznie sejm korekturę litewskiego prawa wprawdzie uchwalił (w ramach licznych konstytucji), ale kwestię poprawy procesu sądowego uznał w konstytucji *Ubezpieczenie sądowej sprawiedliwości* za niezakończoną¹³.

Niepowodzenie przedsięwzięcia szlachty słonimskiej z 1760 roku nie powstrzymało litewskich sejmików przed formułowaniem kolejnych postulatów dotyczących poprawy przepisów statutowych. Pochodząca z 1766 roku instrukcja szlachty żmudzkiej zawierała chociażby postulat, „aby prawa tyczące się sądowej sprawiedliwości w ten sposób wyczyszczone były, iżby z nich obojętności wszelkie najjaśniejszemi wyrazy zniesione, zawłości wytłumaczone, defekta poprawione”. Aby usprawnić proces poszukiwania regulacji zawartych w konstytucjach sejmowych, proponowano natomiast „ustanowienie na przyszłym sejmie, aby wszystkie prawa w licznych konstytucjach zawarte, *in classes suas*”¹⁴ podzielone były tak, iżby osobne księgi z nich uformować”. Wyodrębnieniu ulec miały w szczególności konstytucje obowiązujące w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁵. Zebrania praw Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego chciała w 1766 roku również szlachta wiłkomierska, postulując, by pracom tym towarzyszyło konieczne objaśnienie, uzupełnienie i ewentualna poprawa obowiązujących przepisów¹⁶. Jak stwierdzono jednak w jednej z uchwalonych w 1768 roku konstytucji, „na tym sejmie do opisanie korektury praw nie przyszło”. Zdołano jedynie wyznaczyć deputację do ułożenia jej projektu. W swych pracach

¹² M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2: 1758-1764, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986, s. 629-630; zob. także: J. Michalski, *Zagadnienie reformy sądownictwa i prawa sądowego w początkach panowania Stanisława Augusta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 52, z. 1-2, Poznań 2000, s. 68, 72.

¹³ *Ubezpieczenie sądowej sprawiedliwości*, 1764 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 7... s. 181.

¹⁴ *in classes suas* (łac.) – w klasach swoich

¹⁵ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 285, ap. 1, nr 66, *Instrukcja sejmiku żmudzkiego*, Rosienie, 26 sierpnia 1766 r., k. 92v.

¹⁶ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 80, ap. 1, nr 22, *Instrukcja sejmiku wiłkomierskiego*, 25 sierpnia 1766 r., k. 342; zob. także: *Instrukcja sejmiku egzulanckiego starodubowskiego*, 29 sierpnia 1766 r., [w:] *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Kommissieju*, t. 8: *Akty wilenskago grodzkago suda*, Wilna 1875, s. 395, za uporządkowaniem prawa opowiadał się w 1766 roku również sejmik egzulancki starodubowski.

miała ona w pierwszej kolejności czerpać wzorce z III Statutu litewskiego¹⁷. Mimo wszystko, jak odnotował Andrzej Zakrzewski, „poważniejszych skutków inicjatywa ta znowu nie przyniosła”¹⁸.

Do kwestii kodyfikacji prawa sejm powrócił w 1776 roku, uchwalając konstytucję *Zbiór Praw Sądowych* i czyniąc odpowiedzialnym za przygotowanie projektu Andrzeja Zamoyskiego. Szanse na powodzenie misji tego byłego kanclerza wielkiego koronnego wydawały się duże, a w prace kodyfikacyjne zaangażowano nawet osoby niewchodzące w skład opracowującego projekt zespołu. Biorący udział w przedsięwzięciu Józef Wybicki pisał na kartach swoich pamiętników, że „z wszystkich części Polski i z zagranicy pisali i przysyłali nam swe myśli uczeni”¹⁹. Decyzję o rozpoczęciu prac nad kodyfikacją uzasadniano szkodliwością wynikającą „z wielości, ciemnoty, wzajemnych przeciwności i różnych niedokładności praw służących lub służyć mających za prawidła procesów jurydycznych *omnis generis*”²⁰. Trudno nie oprzeć się wrażeniu, że słowa te, choć odniesione do federacyjnej Rzeczypospolitej, w większym stopniu dotyczyły Korony²¹. Jej posłowie solennie dziękowali zresztą monarsze za wniesienie pod obrady stosownego projektu. Co ciekawe, w diariuszu sejmku obradującego w 1776 roku odnotowano również wyrazy wdzięczności złożone królowi „imieniem Litwy” przez jednego z posłów żmudzkich²². Musiał być to chyba wyraz pewnej grzeczności, gdyż późniejsza reakcja szlachty litewskiej okazała się zdecydowanie bardziej sceptyczna²³. W 1778 roku sejmik żmudzki stwierdził, że Statut litewski „sprawiedliwy i najzupełniej każde przypadki znajdujący, będąc wsparty pośledniejszymi konstytucjami, ale też wezwyczajaniem przez tyle wieków do tychże praw, nader miły całej tejże prowincji”. Co więcej, kierowani na sejm posłowie mieli zapobiegać wszelkim próbom ingerencji w jego postanowienia²⁴. Równie duże przywiązanie do kodyfikacji z 1588 roku wyraził sejmik trocki, określając regulacje statutowe mianem „ulubionych” i domagając się zachowania ich mocy

¹⁷ *Złączenie Trybunału Koronnego*, 1768 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 7..., s. 332.

¹⁸ A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 227; zob. także: W. Szafrąński, *Kodeks Stanisława Augusta*, Poznań 2007, s. 34, również Wojciech Szafrąński podejrzewa, że utworzona w 1768 roku komisja nie podjęła żadnych znaczących działań.

¹⁹ [J. Wybicki], *Pamiętniki Józefa Wybickiego senatora wojewody Królestwa Polskiego*, t. 2, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840, s. 7.

²⁰ *omnis generis* (łac.) – wszelkiego rodzaju

²¹ *Zbiór praw sądowych*, 1776 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 8, Petersburg 1860, s. 543.

²² Zakład Narodowy im. Ossolińskich, rkps, sygn. 596/I, *Diariusz sejmku ordynaryjnego warszawskiego 1776 roku zaczętego dnia 23 Augusti*, k. 239.

²³ K. Adolphowa, *Szlachta litewska wobec Zbioru Praw Andrzeja Zamoyskiego (w świetle litewskich instrukcji poselskich z lat 1776, 1778, 1780, 1782)*, [w:] *Księga pamiątkowa Kola Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923-1933*, Wilno 1933, s. 163, 182, 184.

²⁴ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 285, ap. 1, nr 69, *Instrukcja sejmiku żmudzkiego*, Rosienie, 17 sierpnia 1778 r., k. 455.

obowiązującej²⁵. W tym samym roku szlachta kowieńska podniosła w instrukcji, że „prowincja litewska z przywykłości i z zabezpieczającego majątki własne prawa statutowego nie ma przyczyny uzalenia się”. Posłowie mieli zatem czynić starania, „ażeby tak prawa Statutu litewskiego, jako też przywileja tejże prowincji służące w dostojenstwach ministerialnych i powiatowych *in omni*²⁶ zachowane były”²⁷. Dwa lata później stwierdzono natomiast wprost, że projekt Andrzeja Zamoyskiego pozostaje sprzeczny ze zwyczajami prowincji litewskiej, przez co delegowani na sejm posłowie powinni zabiegać o utrzymanie mocy obowiązującej Statutu z 1588 roku²⁸. Podobne stanowisko prezentował w 1780 roku sejmik wileński. Podkreślając zupełność unormowań konstytucyjnych i statutowych, tamtejsza szlachta wyraziła przekonanie, że bezpieczeństwo państwa nie zależy od pomnażania czy też zmieniania już obowiązujących regulacji, ale od skutecznego ich egzekwowania²⁹. Przyjęciu *Zbioru praw sądowych* sprzeciwił się również obradujący w 1780 roku sejmik żmudzki. Odrzucenie rezultatów pracy komisji obradującej pod przewodnictwem Andrzeja Zamoyskiego zebrana w Rosieniach szlachta argumentowała przyzwyczajeniem do regulacji statutowych, które wsparte konstytucjami sejmowymi miały gwarantować bezpieczeństwo wewnętrzne państwa³⁰. Nawet stosunkowo krytyczna wobec kodyfikacji z 1588 roku szlachta grodzieńska podniosła, że „prawa Statutu Księstwa Litewskiego (prócz niektórych drobniejszych w czasie teraźniejszym wydarzających się przypadków) dosyć są obfitemi regułami do administrowania sprawiedliwości”. Pomimo dostrzeżenia ich wad lokalny sejmik zobowiązał swych posłów do sprzeciwienia się wejściu w życie nowej kodyfikacji. Ta miała bowiem pozostawać całkowicie sprzeczna z regulacjami statutowymi i dotyczącymi Litwy konstytucjami, a przez to była dla grodzieńskiej szlachty zupełnie nieakceptowalna³¹. Jeszcze w XVIII wieku Tomasz Umiastowski podsumował rezultaty wysiłków Andrzeja Zamoyskiego, pisząc:

za podjęte prace około Zbioru Praw [...] Zamoyskiemu powinna upewniono wdzięczność,
że zaś w takowym zbiorze nie znaleziono dogodzenia zamiarom na sejmie 1776 [roku]

²⁵ A.B. Zakrzewski, *O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII wieku – uwagi wstępne*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. M.T. Lizisowa, Kraków 2005, s. 49.

²⁶ *in omni* (łac.) – we wszystkim, w całości

²⁷ *Instrukcja sejmiku kowieńskiego*, 17 sierpnia 1778 r., [w:] *Akta sejmiku kowieńskiego...*, s. 276.

²⁸ *Instrukcja sejmiku kowieńskiego*, 21 sierpnia 1780 r., [w:] *Akta sejmiku kowieńskiego...*, s. 337.

²⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, rkps, zespół 354 (Archiwum Warszawskie Radziwiłłów), dział II, nr 3136, *Instrukcja sejmiku wileńskiego*, 23 sierpnia 1780 r., k. 2.

³⁰ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 285, ap. 1, nr 70, *Instrukcja sejmiku żmudzkiego*, Rosienie, 22 sierpnia 1780 r., k. 176.

³¹ *Instrukcja sejmiku grodzieńskiego*, 22 sierpnia 1780 r., [w:] *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Kommissieju*, t. 7: *Akty gorodnenskago grodzkago suda*, Wilna 1874, s. 386.

wyrażonym, przeto go na zawsze uchylono i ażeby na żadnym sejmie wskrzeszonym nie był mieć chciano³².

Słowa te w rzeczywistości powtarzały postanowienia konstytucji *Uchylene Zbioru Praw przez u.[rodzonego] Zamoyskiego ułożonych* uchwalonej przez sejm w 1780 roku³³. Było w nich zapewne dużo kurtuazji. Już przed obradami oponenci projektu Zamoyskiego zarzucali mu chociażby ograniczenie szlacheckiej wolności czy też stanowiącego źródło przewagi stanowej poddaństwa chłopów³⁴. Przypatrujący się procedowaniu *Zbioru praw sądowych* Józef Wybicki wspominał natomiast, że

skoro wyszedł od laski projekt [...] wszczęła się wrzawa, jak gdyby jaki okropny potwór zjawił się w izbie; wołano: nie ma zgody! Wreszcie rzucono projekt, niby to w[e] wściekłości o ziemię [...] Na próżno król z[e] zwykłą sobie wymową przemawiał, iż nie znając dzieła jakoż je potępiać! [...] Powstał głos i krzyk: „nie ma, nie ma zgody!... uchylamy na zawsze ten projekt itd.” jakoż w tym duchu zapadła konstytucja³⁵.

Wśród przyczyn, które doprowadziły do tak gwałtownej reakcji, należy zapewne wymienić skuteczne naciski ze strony Cesarstwa Rosyjskiego oraz wywołane nimi wycofanie królewskiego poparcia dla projektu³⁶.

Jak się wydaje, generalna niechęć litewskiej szlachty do unifikacji prawa w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów mogła wynikać z obawy przed likwidacją tego ważnego atrybutu państwowej odrębności. Nawet z nim pozycję ustrojową Litwy często sprowadzano do kategorii jednej z trzech prowincji federacyjnego państwa – obok Małopolski i Wielkopolski³⁷. Nieobce posłom Korony pozostawały wypowiedzi, jakoby Wielkie Księstwo Litewskie „do Polski przyłączone zostało”³⁸. Jednocześnie nawet jej mieszkańcy zdawali sobie

³² T. Umiastowski, *Sądowy Process czyli sposób prawowania się w Trybunale i we wszystkich subseliach W.[ielkiego] Księstwa Litew.[skiego]. Poprawiony i znacznie pomnożony przydatkiem supplementu, w którym się zawiera Zbiór Konst.[ytucji] Novellae Legis od początku Panowania Nayiaśn.[iejszego] Stanisława Augusta, do ostatn.[iego] Seymu 1780. Tudzież Series Marszałków W.[ielkich] Tr[y]b[una]łu Gł.[ównego] W.[ielkiego] X.[ięstwa] L.[itewskiego] z wyrażeniem znaczniejszych niektórych przypadków do Trybunałów stosujących się, Grodno 1782*, s. 248.

³³ *Uchylene Zbioru Praw przez u.[rodzonego] Zamoyskiego ułożonych*, 1780 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 8..., s. 588.

³⁴ E. Borkowska-Bagieńska, „*Zbiór Praw Sądowych*” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań 1986, s. 318.

³⁵ [J. Wybicki], *Pamiętniki Józefa Wybickiego*..., s. 42.

³⁶ E. Borkowska-Bagieńska, „*Zbiór Praw Sądowych*”..., s. 319.

³⁷ O. Kanecki, *Status Wielkiego księstwa Litewskiego w poglądach osiemnastowiecznej szlachty – prowincja czy równorzędny Koronie Królestwa Polskiego podmiot polityczny?*, [w:] *Suwerenność, autonomia i podmiotowość*, red. D. Szpoper, P. Dąbrowski, Sopot 2023, s. 206-214.

³⁸ Zakład Narodowy im. Ossolińskich, rkps, sygn. 596/I, *Diariusz sejmu ordynaryjnego warszawskiego 1776 roku zaczętego dnia 23 Augusti*, k. 241.

sprawę z wyższości prawodawstwa litewskiego nad rodzimym³⁹. W związku z powołaniem komisji kodyfikacyjnej w 1776 roku król Stanisław August Poniatowski życzył Koronie, aby dostała tego szczęścia, którego zaznali wcześniej Litwini⁴⁰. Mimo wszystko Wincenty Skrzetuski zmuszony był stwierdzić na kartach opublikowanego w 1782 roku *Prawa politycznego narodu polskiego*, że „zlecano [...] kilkukrotnie poprawę narodowych praw, w których wiele znajdowało się jednych drugim przeciwnych albo późniejszymi zniesionych lub odmienionych, ale tej aż do naszych czasów nie uskutecznilo”⁴¹.

Zakończona niepowodzeniem misja Andrzeja Zamoyskiego nie była ostatnią z inicjatyw zmierzających do poprawy III Statutu litewskiego. Jego dalsze stosowanie mogło nieco ułatwić uchwalenie w 1776 roku konstytucji *Objaśnienie ustanowienia Rady Nieustającej przy boku naszym*, za pomocą której sejm przyznał Radzie Nieustającej kompetencję do dokonywania wiążących interpretacji obowiązującego prawa⁴². Pomimo wielu głosów sprzeciwiających się temu rozwiązaniu liczba kierowanych do Rady Nieustającej spraw była na tyle duża, że paraliżowała niekiedy możliwość realizacji jej pozostałych zadań⁴³. Jeszcze przed rozpoczęciem obrad Sejmu Czteroletniego, z inicjatywą utworzenia odrębnych dla Korony i Litwy komisji kodyfikacyjnych wystąpił marszałek Rady Nieustającej Józef Chrapowicki⁴⁴. W żadnej z uchwalonych w 1786 roku konstytucji sejm do tej propozycji się jednak nie odniósł⁴⁵.

Prace nad kodyfikacją wznowiono podczas obrad Sejmu Wielkiego. Rozwiązania wciąż wymagał problem przewlekłości procesu sądowego⁴⁶. Nawet jednak dopominający się w 1790 roku o dokonanie zmian służących przyspieszeniu procesu wymierzania sprawiedliwości sejmik brzeski zastrzegł, by pozostałe przepisy statutowe pozostały nienaruszone⁴⁷. Pomimo tego Ustawa Rządowa z 3 maja 1791 roku stanowiła: „nowy kodeks praw cywilnych i

³⁹ A.B. Zakrzewski, *O kulturze prawnej...*, s. 49, 62, cytowany przez autora Teodor Ostrowski pisał, że „w wielu artykułach prawodawstwo koronne nie dorównywa doskonałości litewskiego”.

⁴⁰ A. Lityński, *O trzecim Statucie litewskim w czterechsetną rocznicę*, „Palestra”, r. 33, nr 3 (375), Warszawa 1989, s. 90.

⁴¹ W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1782, s. 6-7; W. Organiściak, *Wstęp*, [w:] idem, *Wincentego Skrzetuskiego Prawo polityczne narodu polskiego*, Katowice 2016, s. 7, pierwsze wydanie pracy Wincentego Skrzetuskiego ukazało się w latach 1782-1784.

⁴² *Objaśnienie ustanowienia Rady Nieustającej przy boku naszym*, 1776 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 8..., s. 532.

⁴³ Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie, rkps, f. 285, ap. 1, nr 68, *Uniwersał Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Warszawa, 22 września 1775 r., k. 310.

⁴⁴ W. Szafrński, *Kodeks Stanisława Augusta...*, s. 39.

⁴⁵ *Konstytucje sejmku walnego ordynaryjnego sześciu niedzielnego*, 1786 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 30-45.

⁴⁶ *Instrukcja sejmiku kowieńskiego*, 18 sierpnia 1788 r., [w:] *Akta sejmiku kowieńskiego...*, s. 439; zob. także: *Instrukcja sejmiku kowieńskiego*, 16 listopada 1790 r., [w:] *Akta sejmiku kowieńskiego...*, s. 450.

⁴⁷ *1790 m. lapkričio 20 d. Bresto vaivadijos seimelio instrukcija*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788-1790)*, red. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015, s. 302.

kryminalnych przez wyznaczone przez sejm osoby spisać rozkazujemy”⁴⁸. Dobór użytych przez autorów aktu słów wyraźnie wskazywał na chęć likwidacji prawnego partykularyzmu⁴⁹. Stanowisko posłów litewskich pozostawało zgoła odmienne. W dalszym ciągu dążyli oni bowiem do zachowania Wielkiego Księstwa Litewskiego jako odrębnego bytu politycznego. Utrzymaniu tego statusu służyło natomiast odrębne prawo⁵⁰. Z niego więc, pomimo jednoznacznie brzmiącego przepisu Ustawy Rządowej, Litwini nie zamierzali rezygnować⁵¹. Zdawali sobie przy tym sprawę z przewagi, jaką przedstawiciele Korony mogą uzyskać podczas wspólnych prac nad jednym projektem. Wyraz temu dał podkanclerzy litewski Joachim Chreptowicz, mówiąc, że „w jednym projekcie większość zdań dwóch prowincji [Małopolski i Wielkopolski – przyp. O.K.] przeciwko jednej [Wielkiemu Księstwu Litewskiemu – przyp. O.K.] decydować by mogła z uszkodzeniem Statutu Litewskiego”⁵². Ryzyku temu mogło zapobiec utworzenie dwóch komisji kodyfikacyjnych. Za takim rozwiązaniem stanowczo opowiadał się marszałek konfederacji litewskiej Kazimierz Nestor Sapieha⁵³, który zwracał ponadto uwagę zgromadzonej szlachty na różnice istniejące pomiędzy prawem koronnym i litewskim. Pod obrady trafił więc projekt „względem wyznaczenia do napisania *codicis* oddzielnej deputacji, dający jej za prawo Statut W.[ielkiego] Ks.[ięstwa] Litewskiego”. Jak się wydaje, nawet to nie doprowadziło do ustania wiary twórców Ustawy Rządowej w możliwość unifikacji prawa Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Marszałek sejmku Stanisław Małachowski wciąż wyrażał bowiem nadzieję, że „po uformowaniu przez te deputacje dwóch, acz oddzielnych na oko prospektów zgodne się obydwaj znajdą do ustanowienia jednego *codicis* dla całego kraju”⁵⁴. Możliwość taką rozważał także kasztelan trocki Kazimierz Konstanty Plater. Przypuszczalnie do argumentacji tej sięgnął jednak tylko w celu doprowadzenia do ustępstw przedstawicieli Korony w innej sprawie⁵⁵. Co do zasady postawa Litwinów pozostawała zdecydowana i ostatecznie spowodowała powołanie do prac nad projektem

⁴⁸ *Ustawa Rządowa*, 1791 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 9..., s. 224, art. 8.

⁴⁹ W. Szafrński, *Kodeks Stanisława Augusta...*, s. 57.

⁵⁰ A. Eidintas, A. Bumblauskas, A. Kulakauskas, M. Tamošaitis, *Historia Litwy*, Wilno 2013, s. 101.

⁵¹ J. Bardach, *Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska*, „Przegląd Historyczny”, t. 82, z. 3-4, Warszawa 1991, s. 405.

⁵² *Protokół sesji sejmowej z dnia 28 czerwca 1791 r.*, [w:] *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, wyd. S. Borowski, Warszawa 1938, s. 8.

⁵³ *Protokół sesji sejmowej z dnia 22 czerwca 1791 r.* (A. Lityński, *Nieznane materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 30, z. 2, Poznań 1978, s. 226).

⁵⁴ *Protokół sesji sejmowej z dnia 28 czerwca 1791 r.*, [w:] *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór...*, s. 7.

⁵⁵ W. Szafrński, *Kodeks Stanisława Augusta...*, s. 150.

kodyfikacji dwóch komisji⁵⁶. Ich działania zostały mimo wszystko wkrótce przerwane, a mającego nosić imię monarchy kodeksu nigdy nie uchwalono⁵⁷.

Limitowanie obrad Sejmu Czteroletniego nie spowodowało odstąpienia od prób rewizji postanowień III Statutu litewskiego. Już w listopadzie 1792 roku kwestię weryfikacji kodyfikacji podjęli konfederaci targowiccy⁵⁸. Jak bowiem stwierdzono, „z odmianą czasów i pomnożonymi na sejmach konstytucjami, dzieło tak święte w niektórych artykułach przyćmione, wzruszone i nie dosyć dla obywateli dogodne zostało”. Wyznaczone w celu poprawy Statutu osoby miały więc skonfrontować jego przepisy z postanowieniami uchwalonych później konstytucji⁵⁹. Ostatnia zaś w dziejach Rzeczypospolitej Obojga Narodów próba kodyfikacji prawa była rezultatem decyzji sejmu grodzieńskiego, który w 1793 roku uchwalił konstytucję *Wyznaczenie osób do ułożenia Codicis Legum Civilis et Criminalis*. Celami powołanej przez nią komisji pozostawały opracowanie projektu kodeksu, który „ile można stosować się ma do statutów koronnych i Księstwa Litewskiego”, a następnie jego przedstawienie do aprobaty szlachty podczas kolejnych obrad sejmowych⁶⁰. Nigdy do tego jednak nie doszło, gdyż sejm grodzieński w 1793 roku okazał się również tym ostatnim w historii federacyjnej Rzeczypospolitej.

Z przewidzianej w przywileju Zygmunta III Wazy możliwości dokonywania przez stany poprawy przepisów III Statutu litewskiego wielokrotnie korzystano. Z biegiem lat liczba zastrzeżeń szlachty do jego postanowień rosła. Pomimo tego podejmowane w drugiej połowie XVIII wieku próby uchwalenia nowej kodyfikacji kończyły się niepowodzeniem. Niezależnie od swoich słabości Statut z 1588 roku wciąż stanowił dla Litwinów ważny atrybut odrębności ustrojowej ich państwa, zapewniając tym samym utrzymanie *status quo ante*. Co więcej, zachowanie prawa gwarantującego przewagę stanową szlachty najwyraźniej przedkładano ponad często podnoszoną przewlekłość postępowań sądowych.

⁵⁶ *Oznaczenie deputacji do napisania Codicis civilis et criminalis dla prowincji koronnych*, 1791 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 9..., s. 289; zob. także: *Wyznaczenie deputacji do napisania Codicis civilis et criminalis dla W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego]*, 1791 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 9..., s. 290.

⁵⁷ S. Borowski, *Wstęp*, [w:] *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór...*, s. V, niepowodzenie kwerendy archiwalnej podjętej w poszukiwaniu źródeł do działalności deputacji litewskiej doprowadziły Stanisława Borowskiego do przypuszczenia, że nie podjęła ona żadnej działalności; W. Szafrński, *Kodeks Stanisława Augusta...*, s. 147-148, badania Wojciecha Szafrńskiego ujawniły jednak pięć projektów opracowanych przez jej członków.

⁵⁸ A.B. Zakrzewski, *O kulturze prawnej...*, s. 50.

⁵⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, mszps, sygn. SD W.1.4161, *Decyzja Konfederacji Generalnej Obojga Narodów 20 listopada wyznaczająca osoby do przejrzania, ułożenia i poprawienia Statutu litewskiego*, [w:] *Zbiur wszystkich drukow konfederacyi targowickiey y wilenskiey (Zbiur konfederacyi teraznieyszey r. 92. Obojga Narodow. Wszystkich Uniwersałow i Czynności, t. 2, cz. 7)*, s. 313, 316.

⁶⁰ *Wyznaczenie osób do ułożenia Codicis Legum Civilis et Criminalis*, 1793 r., [w:] *Volumina Legum*, t. 10, Poznań 1952, s. 325; zob. także: S. Borkowski, *Wstęp*, [w:] *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór...*, s. V.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne i maszynopisy

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

- zespół 354 (Archiwum Warszawskie Radziwiłłów), dział II, nr 3136

Archiwum Historyczne Państwa Litewskiego w Wilnie

- f. 80, ap. 1, nr 22
- f. 285, ap. 1, nr 66, 68, 69, 70

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie

- f. 16, nr 62

Biblioteka Narodowa w Warszawie

- sygn. SD W.1.4161 (maszynopis)

Zakład Narodowy im. Ossolińskich

- sygn. 596/I

Źródła wydane

Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzekoju Kommissieju, t. 7: *Akty gorodnenskago grodskago suda*, Wilna 1874; t. 8: *Akty wilenskago grodskago suda*, Wilna 1875.

Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019.

Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów, wyd. S. Borowski, Warszawa 1938.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788-1790), red. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015.

Lityński A., *Nieznane materiały do projektu kodeksu Stanisława Augusta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 30, z. 2, Poznań 1978.

Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, t. 2: 1758-1764, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986.

Skrzetuski W., *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1782.

Umiastowski T., *Sądowy Process czyli sposób prawowania się w Trybunale i we wszystkich subseiliach W.[ielkiego] Księstwa Litew[skiego]. Poprawiony i znacznie pomnożony przydatkiem supplementu, w którym się zawiera Zbiór Konst.[ytucji] Novellae Legis od początku Panowania Nayiaśn.[iejszego] Stanisława Augusta, do ostatn.[iego] Seymu 1780. Tudzież Series Marszałków W.[ielkich] Tr[y]b[una]łu Gł.[ównego] W.[ielkiego] X.[ięstwa] L.[itewskiego] z wyrażeniem znaczniejszych niektórych przypadków do Trybunałów stosujących się*, Grodno 1782.

Volumina Constitutionum, t. 2: 1550-1609, vol. 2: 1587-1609, oprac. S. Grodziski, Warszawa 2008.

Volumina Legum, t. 3, Petersburg 1859; t. 7, Petersburg 1860; t. 8, Petersburg 1860; t. 9, Kraków 1889; t. 10, Poznań 1952.

[Wybicki J.], *Pamiętniki Józefa Wybickiego senatora wojewody Królestwa Polskiego*, t. 2, wyd. E. Raczyński, Poznań 1840.

Opracowania

Adolphowa K., *Szlachta litewska wobec Zbioru Praw Andrzeja Zamoyskiego (w świetle litewskich instrukcji poselskich z lat 1776, 1778, 1780, 1782)*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923-1933*, Wilno 1933.

Bardach J., *Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska*, „Przegląd Historyczny”, t. 82, z. 3-4, Warszawa 1991.

Borkowska-Bagieńska E., „*Zbiór Praw Sądowych*” Andrzeja Zamoyskiego, Poznań 1986.

Eidintas A., Bumblauskas A., Kulakauskas A., Tamošaitis M., *Historia Litwy*, Wilno 2013.

Godek S., *Szlachty słonimskiej projekty reform prawa litewskiego z połowy XVIII wieku (wstęp do zagadnienia)*, „Z Dziejów Prawa”, t. 13 (21), Katowice 2020.

Kanecki O., *Naruszenia przepisów III Statutu litewskiego w działalności sądów szlacheckich II połowy XVIII wieku*, „Prawo i Więzy”, nr 4 (42), Sopot 2022.

Kanecki O., *Status Wielkiego księstwa Litewskiego w poglądach osiemnastowiecznej szlachty – prowincja czy równorzędny Koronie Królestwa Polskiego podmiot polityczny?*, [w:] *Suwerenność, autonomia i podmiotowość*, red. D. Szpoper, P. Dąbrowski, Sopot 2023.

Lityński A., *O trzecim Statucie litewskim w czterechsetną rocznicę*, „Palestra”, r. 33, nr 3 (375), Warszawa 1989.

Michalski J., *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII w.*, cz. 1, Wrocław-Warszawa 1958.

Michalski J., *Zagadnienie reformy sądownictwa i prawa sądowego w początkach panowania Stanisława Augusta*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 52, z. 1-2, Poznań 2000.

Organiściak W., *Wstęp*, [w:] idem, *Wincentego Skrzetuskiego Prawo polityczne narodu polskiego*, Katowice 2016.

Szafrński W., *Kodeks Stanisława Augusta*, Poznań 2007.

Zakrzewski A.B., *O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII wieku – uwagi wstępne*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. M.T. Lizisowa, Kraków 2005.

Zakrzewski A.B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI-XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013.

Summary

Lithuanian nobility against the attempt to reform the provisions of the Third Statute of Lithuania in the second half of the 18th century

The Third Statute of Lithuania, adopted in 1588, remained in force in the lands of the Grand Duchy of Lithuania for more than 250 years. It has been the subject numerous reforms over the course of this period. Over time, however, the nobility raised more and more objections to its provisions, and the commissions set up by the Sejm did not always achieve their aims. Meanwhile, it was the lengthy legal processes in particular that needed to be improved quickly. Despite this, attempts in the second half of the 18th century to introduce major changes or a new codification failed. It is evident that the Statute of 1588 remained a pivotal element of the Grand Duchy of Lithuania's political distinctiveness.

Key words: Third Statute of Lithuania, Grand Duchy of Lithuania, codifications, Polish–Lithuanian Commonwealth